

**MONOPOLIYAGA QARSHI DAVLAT ORGANI VA UNING HUDUDIY
BOSHQARMALARI FAOLIYATINING INSTITUTSIONAL MEXANIZMLARI VA
ULARNING SAMARADORLIGINI BAHOLASH**

Bekbutayev Nodirjon

Urganch davlat universiteti

ORCID: 0009-0003-5921-5197

toshevnurbek497@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada monopoliyaga qarshi davlat organi va uning hududiy boshqarmalari faoliyatining institutsional tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotda huquqiy maqom, vakolatlar, tashkiliy tuzilma, boshqaruv va nazorat mexanizmlarining markaziy va hududiy darajalardagi o'zaro uyg'unligi baholanadi. Institutsional samaradorlik qonuniy vakolatlarning amaliy ijrosi, institutlar sifati, mustaqillik, hisobdorlik va shaffoflik mezonlari asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarining integratsiyasi hamda agent-principal munosabatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: institutsional tahlil, monopoliyaga qarshi siyosat, davlat regulyatori, hududiy boshqarmalar, institutsional samaradorlik, ex-ante va ex-post nazorat, raqobat muhiti.

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
АНТИМОНОПОЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ОРГАНА И ЕГО ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ
УПРАВЛЕНИЙ И ОЦЕНКА ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ**

Бекбутаев Нодиржон

Ургенчский государственный университет

Аннотация. В статье представлен институциональный анализ деятельности государственного антимонопольного органа и его территориальных ведомств. В исследовании оцениваются правовой статус, полномочия, организационная структура и согласованность механизмов управления и контроля на центральном и территориальном уровнях. Институциональная эффективность анализируется на основе критериев практического применения правовых полномочий, качества институтов, независимости, подотчетности и прозрачности. Также выявляется интеграция механизмов предварительного и последующего контроля и отношений «агент-принципал».

Ключевые слова: институциональный анализ, антимонопольная политика, государственный регулятор, территориальные ведомства, институциональная эффективность, предварительный и последующий контроль, конкурентная среда.

INSTITUTIONAL MECHANISMS OF THE ACTIVITIES OF THE STATE ANTIMONOPOLY AUTHORITY AND ITS TERRITORIAL DEPARTMENTS AND THE ASSESSMENT OF THEIR EFFECTIVENESS

Bekbutayev Nodirjon
Urgench State University

Abstract. *The article provides an institutional analysis of the activities of the state antimonopoly body and its territorial departments. The study assesses the legal status, powers, organizational structure, and the coherence of management and control mechanisms at the central and territorial levels. Institutional effectiveness is analyzed based on the criteria of practical implementation of legal powers, quality of institutions, independence, accountability, and transparency. The integration of ex-ante and ex-post control mechanisms and agent-principal relations are also revealed.*

Keywords: *institutional analysis, antimonopoly policy, state regulator, territorial departments, institutional effectiveness, ex-ante and ex-post control, competitive environment.*

Kirish.

Institutsional tahlil monopoliyaga qarshi davlat organi va uning hududiy boshqarmalarining huquqiy maqomi, vakolatlari, tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv mexanizmlari, resurslari hamda o'zaro muvofiqlashuvini kompleks o'rganishni qamrab oladi. Tahlil markaziy va hududiy darajalar o'rtasidagi vertikal integratsiya, qarorlar qabul qilish jarayonlari, ijro intizomi va nazorat mexanizmlarini ochib beradi.

Mazkur tahlilning mohiyati — monopoliyaga qarshi siyosatning institutsional samaradorligini baholash, ya'ni qonuniy vakolatlar real amaliyotda qanchalik samarali ishlayotganini aniqlashdir. Bu jarayonda institutlar sifati, mustaqillik darajasi, hisobdorlik va shaffoflik asosiy mezonlar sifatida namoyon bo'ladi.

Institutsional tahlil raqobat siyosatini markazlashgan qarorlar va hududiy ijro uyg'unligida baholash, hududlar kesimida notekis amaliyotlar va ijro tafovutlarini aniqlash, regulyator qarorlarining iqtisodiy samaradorligi va legitimligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Natijada bozor subyektlari uchun barqaror va prognozlanadigan muhit yaratiladi.

Institutsional tahlil ko'p darajali (markaziy-hududiy) yondashuv orqali formal (qonunlar, reglamentlar) va norasmiy (amaliyot, muvofiqlashuv) institutlarni birgalikda baholash, dinamik (vaqt bo'yicha) va hududiy taqqoslash imkoniyati va tarmoqlararo (raqamli xizmatlar, sanoat, xizmatlar) moslashuvchanlikdan iborat.

Ilmiy jihatdan ushbu tahlil raqobat siyosatini institutsional iqtisodiyot nuqtayi nazaridan chuqurlashtiradi. Markaziy regulyator va hududiy boshqarmalar o'rtasidagi agent-principal munosabatlarini ochib beradi. ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarini bir modelda integratsiyalaydi. Bu esa milliy antimonopol tadqiqotlar uchun yangi metodologik platforma yaratadi.

Adabiyotlar sharhi.

Monopoliyaga qarshi siyosatning institutsional asoslari institutsional iqtisodiyot doirasida keng tadqiq etilgan. North (1990) institutlar sifati va huquqiy normalarning samaradorligi bozor natijalarini belgilovchi asosiy omil ekanini asoslab, davlat regulyatorlarining tashkiliy va huquqiy mustaqilligi raqobat siyosati samaradorligini oshirishini ta'kidlaydi. Tirole (1988) hamda Stiglitz (2002) tadqiqotlarida regulyator va bozor subyektlari o'rtasidagi agent-principal munosabatlari monopoliyaga qarshi nazorat mexanizmlarining markaziy institutsional elementi sifatida yoritilgan.

So'nggi o'n yillik tadqiqotlarda Ezrachi va Stucke (2016; 2020) raqamli platformalar sharoitida an'anaviy antimonopol yondashuvlarning cheklanganligini ko'rsatib, ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarini institutsional integratsiyalash zarurligini asoslaydi. Crémer, de Montjoye va Schweitzer (2019) ishlarida raqamli iqtisodiyot sharoitida reguliator va bozor subyektlari o'rtasidagi agent–principal munosabatlari yangi institutsional muammolarni yuzaga keltirishi ta'kidlanadi. OECD (2019, 2022) va World Bank (2020, 2023) hisobotlarida esa antimonopol organlarning mustaqilligi, hisobdorligi va markaziy hamda hududiy darajalardagi ijro uyg'unligi raqobat siyosati samaradorligining asosiy mezonlari sifatida belgilangan.

O'zbekiston va MDH mamlakatlari olimlarining 2017–2024-yillardagi ilmiy tadqiqotlarida monopoliyaga qarshi davlat organlari va ularning hududiy boshqarmalari faoliyatida vertikal integratsiya, ijro tafovutlari hamda institutsional samaradorlikni baholash metodikasining yetarli darajada tizimlashtirilmaganligi qayd etilgan. Mazkur holatlar raqobat siyosatini baholashda institutsional tahlilga asoslangan kompleks yondashuvning ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot institutsional iqtisodiyot yondashuviga asoslanib, monopoliyaga qarshi davlat organi va uning hududiy boshqarmalari faoliyatini ko'p darajali (markaziy–hududiy) tahlil qilishga qaratildi. Normativ-huquqiy hujjatlar tahlili, institutsional va qiyosiy usullar hamda agent–principal nazariyasi asosida ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarining samaradorligi baholandi. Empirik tahlilda rasmiy statistika va ochiq ma'lumotlar asosida sifat va miqdoriy usullar uyg'unlashtirildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mazkur tahlilning mohiyati — monopoliyaga qarshi siyosatning institutsional samaradorligini baholash, ya'ni qonuniy vakolatlar real amaliyotda qanchalik samarali ishlayotganini aniqlashdir. Bu jarayonda institutlar sifati, mustaqillik darajasi, hisobdorlik va shaffoflik asosiy mezonlar sifatida namoyon bo'ladi.

Institutsional tahlil raqobat siyosatini markazlashgan qarorlar va hududiy ijro uyg'unligida baholash, hududlar kesimida notekis amaliyotlar va ijro tafovutlarini aniqlash, reguliator qarorlarining iqtisodiy samaradorligi va legitimligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. Natijada bozor subyektlari uchun barqaror va prognozlanadigan muhit yaratiladi.

Institutsional tahlil ko'p darajali (markaziy–hududiy) yondashuv orqali formal (qonunlar, reglamentlar) va norasmiy (amaliyot, muvofiqlashuv) institutlarni birgalikda baholash, dinamik (vaqt bo'yicha) va hududiy taqqoslash imkoniyati va tarmoqlararo (raqamli xizmatlar, sanoat, xizmatlar) moslashuvchanlikdan iborat.

Ilmiy jihatdan ushbu tahlil raqobat siyosatini institutsional iqtisodiyot nuqtayi nazaridan chuqurlashtiradi. Markaziy reguliator va hududiy boshqarmalar o'rtasidagi agent–principal munosabatlarini ochib beradi. ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarini bir modelda integratsiyalaydi. Bu esa milliy antimonopol tadqiqotlar uchun yangi metodologik platforma yaratadi.

raqamli va platformaviy bozorlarda institutsional moslashuv talabi, hududiy boshqarmalar faoliyatini miqdoriy va sifat jihatdan baholash bo'yicha bo'shliqlar va xalqaro (OECD, EU DMA) tajribalarni milliy kontekstga moslashtirish ehtiyojidir. Shu bois institutsional tahlil ilmiy jihatdan zaruriyat hisoblanadir.

Vakolatlar taqsimotini optimallashtirish, hududiy boshqarmalar faoliyatida standartlashuv va KPI joriy etish, qarorlar qabul qilishni tezlashtirish va sifatini oshirish va monitoring va auditni tizimlashtirish uchun zarur. Bu reguliatorning real ta'sirini kuchaytirish amaliy nuqtayi nazardan zarur hisoblanadir.

Raqamli monitoring va dashboardlar orqali real vaqt rejimida nazorat, ma'lumotlarga asoslangan (data-driven) qarorlar qabul qilish va riskga yo'naltirilgan (risk-based) nazorat mexanizmlarini joriy etish hududiy boshqarmalarda Agile va smart-regulation yondashuvlarini qo'llash imkonini beradi. Bu raqobat siyosatini zamonaviylashtiradi. Monopoliyaga qarshi davlat organi va uning hududiy boshqarmalari faoliyatining institutsional tahlili ilmiy asoslangan, amaliy jihatdan zarur va innovatsion ahamiyatga ega bo'lib, O'zbekistonda raqobat siyosatini kuchaytirish, hududlararo muvozanatni ta'minlash va raqamli bozorlar sharoitida samarali regulatsiyani yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Raqamli monitoring va dashboardlar orqali real vaqt rejimida nazorat, ma'lumotlarga asoslangan (data-driven) qarorlar qabul qilish va riskga yo'naltirilgan (risk-based) nazorat mexanizmlarini joriy etish hududiy boshqarmalarda Agile va smart-regulation yondashuvlarini qo'llash imkonini beradi. Bu raqobat siyosatini zamonaviylashtiradi. Monopoliyaga qarshi davlat organi va uning hududiy boshqarmalari faoliyatining institutsional tahlili ilmiy asoslangan, amaliy jihatdan zarur va innovatsion ahamiyatga ega bo'lib, O'zbekistonda raqobat siyosatini kuchaytirish, hududlararo muvozanatni ta'minlash va raqamli bozorlar sharoitida samarali regulatsiyani yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Raqamli bozorda **konsentratsiya darajasi, platformalar soni, tarmoqli effektlar va bozorga kirish to'siqlarini** tahlil qiladi. An'anaviy HHI, CR4 kabi ko'rsatkichlar saqlanib qoladi, biroq ular **foydalanuvchilar bazasi, ma'lumotlar hajmi va ekotizim kengligi** bilan to'ldiriladi. Buning **afzalligi** bozor ustunligini erta aniqlash. **Cheklovlari esa** nol-narxli (free) xizmatlarda to'liq tasvir bermasligi. Xulq-atvoriy (conduct-based) yondashuv firmalarning **algoritmik narx belgilashi, shaxsiylashtirilgan takliflar, o'z-o'zini afzal ko'rish (self-preferencing)** va **ma'lumotlar orqali diskriminatsiya** kabi xatti-harakatlarini baholaydi. **Afzalligi:** yashirin raqobatni cheklash holatlarini aniqlaydi. **Cheklovi:** algoritmlar shaffofligining pastligi sababli dalillash murakkabdir.

Platformaviy va ekotizim yondashuvi raqamli bozorlarda ustunlik ko'pincha **platforma markaziyli** va **ko'p tomonlama bozorlar** orqali shakllanadi. Ushbu yondashuv platformaning **kirish qoidalari, komissiyalar, API ochiqligi va ekotizimni yopish (lock-in)** strategiyalarini baholaydi.

Ma'lumotlar (data-based) yondashuvi **ma'lumotlar ustunligi, ma'lumotlarga kirish imkoniyati, portativlik va interoperabilitetni** raqobatning asosiy resursi sifatida ko'radi. Ma'lumotlar monopoliyasi raqobatni cheklovchi asosiy omil sifatida baholanadi. Raqobat **statik emas**, balki **innovatsiyalar tezligi** orqali baholanadi. Bozor ustunligi vaqtinchalikmi yoki uzoq muddatlimi, yangi texnologiyalar kirib kelishiga to'sqinlik qilyaptimi — shular tahlil qilinadi.

Empirik va ekonometrik yondashuv **panel regressiya, DID, SEM, event study** orqali raqamli siyosat choralari va bozor natijalari o'rtasidagi **sabab-oqibat bog'liqligini** aniqlaydi. Bu esa ilmiy asoslangan dalillar beradi. Ex-ante (oldindan) regulatsiya yondashuvi an'anaviy "jazolashdan keyin" (ex-post) nazoratdan farqli ravishda, bu yondashuv **bozor ustunligi yuzaga kelishidan oldin** cheklovlar qo'yishni nazarda tutadi (platforma majburiyatlari, shaffoflik talablari) Bu esa monopol xavflarni erta oldini oladi.

Integratsiyalashgan (kompleks) yondashuv eng samarali yondashuv sifatida yuqoridagi usullar **birgalikda qo'llaniladi:** strukturaviy + xulq-atvoriy + ma'lumotlar + empirik tahlil. Raqamli bozorning murakkabligini to'liq qamrab oladi. Raqamli iqtisodiyotda monopoliyaga qarshi siyosatni baholash an'anaviy bozor yondashuvlari bilan cheklanib qolmasdan, platformaviy tuzilma, ma'lumotlar ustunligi va algoritmik xatti-harakatlarni hisobga oluvchi integratsiyalashgan yondashuvni talab etadi. **Raqamli iqtisodiyotda monopoliyaga qarshi siyosatni baholash yondashuvlari ilmiy-taqqoslama jadval** ko'rinishida keltirdik. Hududiy faollik tafovuti Toshkent shahri va Toshkent viloyatida ishlar soni va jarimalar hajmining yuqoriligi hududning iqtisodiy faolligi, raqamli xizmatlar ulushi va bozor subyektlari zichligi bilan izohlanadi.

1-jadval

Monopoliyaga qarshi davlat organi hududiy boshqarmalari faoliyatining hududlar kesimidagi statistik ko'rsatkichlari 2024

№		Ko'rib chiqilgan ishlar soni	O'rtacha ko'rib chiqish muddati (kun)	Qo'llangan jarimalar (mlrd so'm)	Hududiy HHI (o'rtacha)
	Farg'ona				
	Qoraqalpog'iston R.				

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqigan.

Hududiy faollik tafovuti Toshkent shahri va Toshkent viloyatida ishlar soni va jarimalar hajmining yuqoriligi hududning iqtisodiy faolligi, raqamli xizmatlar ulushi va bozor subyektlari zichligi bilan izohlanadi. Qarorlar ijrosi va institutsional salohiyat Qarorlar ijrosi foizi markaziy hududlarda 90% dan yuqori bo'lsa, chekka hududlarda (Qoraqalpog'iston, Sirdaryo, Jizzax) 78–81% atrofida. Bu hududiy boshqarmalar institutsional salohiyatida farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Ko'rib chiqish muddati va samaradorlik O'rtacha ko'rib chiqish muddati 17 kundan 33 kungacha farqlanadi. Muddati qisqa hududlarda raqobat buzilishlariga tezkor javob berilayotgani kuzatiladi.

Hududiy bozor konsentratsiyasi (HHI) HHI ko'rsatkichlari chekka hududlarda yuqoriroq bo'lib (0,50–0,52), raqobat muhitining nisbatan zaifligini bildiradi. Bu hududlarda ex-ante nazoratni kuchaytirish zarur.

Hududlar kesimidagi empirik statistik tahlil monopoliyaga qarshi siyosat samaradorligi hududiy iqtisodiy faollik, regulyator salohiyati va raqamlashtirish darajasi bilan bevosita bog'liq ekanini tasdiqlaydi. Jadval natijalari milliy raqobat siyosatini hududiy differensiallashtirish zaruratini ilmiy asoslaydi.

Reyting bo'yicha empirik tahlil qiladigan bo'lsak, yuqori samarador hududlar Toshkent shahri va Toshkent viloyati yuqori reytingga ega bo'lib, bu antimonopol ishlar intensivligi, qarorlar ijrosi yuqoriligi, raqamli va institutsional salohiyat kuchliligi bilan izohlanadi.

O'rtacha samarador hududlar Samarqand, Farg'ona, Andijon, Namangan va Navoiy viloyatlarida nazorat faoliyati barqaror, biroq ishlarni ko'rib chiqish tezligi va HHI hali yuqori.

Past samarador hududlar Jizzax, Sirdaryo va Qoraqalpog‘iston Respublikasida institutsional resurslar cheklangan, bozor konsentratsiyasi yuqori, ex-ante nazorat mexanizmlari sust. Integral indeks natijalari monopoliyaga qarshi davlat organi faoliyatida **hududlararo institutsional nomutanosiblik mavjudligini empirik jihatdan isbotlaydi**. Bu holat raqobat siyosatini **hududiy differensiallashtirish**, resurslarni qayta taqsimlash va past reytingli hududlarda regulyator salohiyatini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

**Monopoliyaga qarshi davlat organi hududiy boshqarmalari
faoliyatining integral reytingi (2024)**

Reyting	Hudud	Integral indeks	Baholash darajasi
1	Toshkent shahri	1,000	Juda yuqori
2	Toshkent viloyati	0,690	Yuqori
3	Samarqand	0,576	Yuqori
4	Farg'ona	0,525	Yaxshi
5	Andijon	0,463	Yaxshi
6	Namangan	0,411	O'rtacha
7	Navoiy	0,367	O'rtacha
8	Buxoro	0,329	O'rtacha
9	Qashqadaryo	0,309	O'rtacha
10	Xorazm	0,233	Past
11	Surxondaryo	0,162	Past
12	Jizzax	0,114	Past
13	Sirdaryo	0,066	Juda past
14	Qoraqalpog'iston R.	0,000	Juda past

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqigan.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari monopoliyaga qarshi siyosat samaradorligi ko'p jihatdan uning institutsional asoslariga bog'liqligini ko'rsatdi. Markaziy reguliator va hududiy boshqarmalar o'rtasidagi vertikal muvofiqlashuv darajasi, vakolatlar taqsimoti hamda qarorlar ijrosining izchilligi raqobat muhitining barqarorligini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi. Institutsional tahlil shuni ko'rsatadiki, qonuniy vakolatlar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning amaliy ijrosi hududlar kesimida notekis bo'lib, bu raqobat siyosati natijadorligini pasaytiradi. Shuningdek, ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarining yetarli darajada integratsiyalanmagani, reguliator qarorlarining iqtisodiy asoslanganligi va shaffofligini cheklamoqda. Natijada bozor subyektlari uchun prognozlanadigan va barqaror raqobat muhiti to'liq shakllanmayapti va monopoliyaga qarshi davlat organi va uning hududiy boshqarmalari o'rtasida vakolatlar va javobgarlikni aniq belgilovchi institutsional muvofiqlashtirish mexanizmlarini kuchaytiradi. Ex-ante va ex-post nazorat mexanizmlarini yagona institutsional model asosida integratsiyalash orqali reguliator qarorlarining iqtisodiy samaradorligini oshirish orqali hududlar kesimida institutsional samaradorlikni baholash uchun standartlashtirilgan indikatorlar va monitoring tizimini joriy etiladi va Antimonopol organlar faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni oshirish maqsadida ochiq ma'lumotlar va raqamli tahlil vositalaridan keng foydalanish.

Adabiyotlar / Литература / Reference:

- Cr mer, J., de Montjoye, Y.A., Schweitzer, H. (2019) *Competition Policy for the Digital Era*. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, – 140 p.
- Ezrachi, A., Stucke, M.E. (2016) *Virtual Competition: The Promise and Perils of the Algorithm-Driven Economy*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, - 320 p.
- Ezrachi, A., Stucke, M.E. (2020) *Competition Overdose: How Free Market Mythology Transformed Us from Citizen Kings to Market Servants*. – New York: Harper Collins, - 352 p.
- North, D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. – Cambridge: Cambridge University Press, – 152 p.
- OECD. (2019) *Competition Policy in the Digital Age*. – Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2022) *Global Forum on Competition: Competition Policy and Digital Markets*. – Paris: OECD Publishing.

Stiglitz, J. E. (2002) Information and the Change in the Paradigm in Economics // American Economic Review. – Vol. 92, No. 3. – P. 460–501.

Tirole, J. (1988) The Theory of Industrial Organization. – Cambridge, MA: MIT Press, – 479 p.

World Bank. (2023) Digital Antitrust: New Tools for Competition Policy. – Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2020) Competition Policy for Shared Prosperity and Inclusive Growth. – Washington, DC: World Bank.